

“Ti, naše pesmi začetek”! – Kult osebnosti maršala Tita v pesmih od vojne do 1980

MIT O VODITELJU

Oblast, vzpostavljeno na podlagi vere v velikega voditelja, Weber definira kot karizmatično (Weber, 1976). Karizmatična oblast je tip vodstva družbene skupine ali institucije, ki temelji na svetem, heroičnem, vrhunsko sugestivnem značaju osebnosti voditelja. Njegovo poslanstvo njegovi privrženci doživljajo kot nekakšno tostransko svetost in nadnaravni navdih. Karizmatično vodstvo temelji na veri podanikov v izjemne lastnosti in poslanstvo voditelja, čigar vladanja ne omejujejo niti tradicionalni običaji niti pravna pravila. Avtoriteta karizmatičnega voditelja tako ni zasnovana na moči, ki bi izhajala iz njegovega formalnega družbenega položaja. Voditeljevi privrženci so predvsem prepričani o njegovi osebnostni izjemnosti, zaradi katere vse, kar počne, sprejemajo brez zadržka, z vdanostjo, zaupanjem, odobravanjem.

Mit o voditelju se producira skozi njegovo občudovanje, to je skozi avtoriteto, karizmo in kult. Gre za različne stopnje racionalnega in iracionalnega ugleda političnega vodje, pridobljenega na podlagi spontanega sprejemanja posameznikov v neki skupnosti, ponavadi pa tudi z večjo ali manjšo prisilno manipulacijo (Kuljić, 1998:283). Stopnja oboževanja živega vladarja je pomemben kazalec njegove realne moči. Prevlada iracionalnih oziroma načrtno iracionaliziranih pietet voditelja znotraj določene oblastna strukture je v največji meri odvisna od tradicije. V etnično in versko raznolikih, torej tudi manj kompaktnih družbah, kakršna je bila balkanska, je bila tradicionalna aktualna funkcija monarha kot vsedružujočega poglavarja in njegovega kulta bolj ali manj iracionalno zasnovana (Slavujević, 1986:99).

Balkanski prostor je bil v minulih dveh stoletjih pogosto prizorišče prikritega ali odkritega osvobodilnega vojnega stanja. Dolgim obdobjem konfliktov in bojov so sledila le kratka obdobja enotnosti in sodelovanja. V takšnih okoliščinah se je v ožjem jugoslovanskem balkanskem prostoru izoblikovala relativno kruta oblika

avtoritarne politične kulture s specifičnim tipom voditelja. Izvirno obliko (izhodišče) te politične kulture je mogoče prepoznati v nepretrganem odrekanju subjektov državljanski svobodi v imenu nenehnega nacionalnega (kasneje razrednega) osvobajanja (Kuljić, 1998:34). Ves čas prisotna strukturna napetost med cilji (osvoboditev) in sredstvi (podrejanje kolektivni /nacionalni, razredni/ enotnosti) ter bolj ali manj iracionalno sprejemanje voditelja kot ključnega simbola te enotnosti se vleče kot nekakšna rdeča nit skozi vse oblike osebne oblasti tega prostora. Revolucionarna svetovna politična gibanja so le navidezno prekinila s kontinuiteto tradicije, tj. z izkušnjami svojih predhodnikov, ki so bili pri svojem vladanju večji uporabe versko-političnih sredstev. Tradicionalna politična kultura se je na prikrit način vztrajno vsiljevala tudi voditeljem, ki so si prizadevali radikalno prekiniti s preteklostjo.

Pod vplivom opisanih okoliščin se je izoblikoval kult osvoboditelja kot izvirnega tipa jugoslovansko-balkanskega voditelja. Gre za tip v vojni prekaljenega bojevnika (vojščaka), ki mu na podlagi osvobodilnega učinka pripada neomejena oblast (Kuljić, 1998: 34–35). Če izhajam iz Girardetovih voditeljskih arhetipov, je na podlagi tradicije izoblikovani lik jugoslovanskega voditelja Aleksandrov arhetip političnega voditelja, ki je pogumen, neustavljiv, poln elana, ambiciozen. Njegova zgodovinska pojava je meteorska, pravi Girardet. Je junak, ki simbolizira mladost in gibčnost, njegovi neustavljivosti podleže sama narava (prehodi neprehodne poti, obvlada puščavo) (Girardet, 2000:85).

Lik idealnega balkanskega vladarja je lik rešitelja oziroma osvoboditelja, ki je resnicoljuben in pravičen, zaščitnik razžaljenih in ponižanih plebejskih množic ter več bojnikov (odlikuje ga herojstvo kot najpomembnejša človeška osebna vrлина), ki sočustvuje z ljudstvom v stiski in bolečini, v dobrem in zlem. Če pa je vladar pogumen in pravičen, potem je povsem naravno, da je tudi vseoblasten. V takšnem sistemu spoštovanje zakonov nadomesti pokornost podložnikov osebnosti voditelja, ki ga je zgodovina pozvala, da vlada. Južnoslovanski narodi (manj Slovenci) so bili skozi čas močno navezani na svoje nacionalne voditelje, kot so bili knez Miloš Obrenović, Karadjordje, Nikola Pašić, Petar Petrović Njegoš in ban Jelačić.

V 20. stoletju v vlogi jugoslovanskega karizmatičnega voditelja še posebej izstopa Josip Broz Tito, ki bo predmet pričujočega pisanja. Tudi k Titovi različici mita o voditelju so veliko pripomogli tradicijski dejavniki, pomembno vlogo pa so imeli še ideološki dejavniki, saj je bil Tito trdno zavezan boljšeizmu in marksistični ideologiji, znotraj nje pa modernizaciji in internacionalizmu. Titova karizma je pravzaprav rezultat vzajemnega delovanja tako tradicijskih kot ideoloških dejavnikov, med katerimi so obstajala tudi globoka nasprotja in napetosti. Nekatere pomembne vsebine marksistične ideologije so sicer v določeni

meri nevtralizirale pritiske tradicionalne politične kulture, vendar nikakor ne v celoti (Kuljić, 1998:223).

V razvoju nekega kulta osebnosti Löhmann loči tri osnovne stopnje oziroma faze. Prvo znamenje kulta je po njegovem stanje personificiranih družbenih odnosov, znotraj katerih dominira precenjevanje oziroma povzdigovanje osebnosti voditelja. Nadaljnji korak v procesu kultizacije je monumentalizacija vodje. Slavijo ga kot genija brez konkurence, ker razpolaga s spoznanji, ki drugim niso dostopna, in počne to, česar drugi niso zmožni. Tretja, tj. najvišja stopnja kulta, je mitiziranje voditelja v smislu arhaičnega pobožanjevanja. V tej fazi je vodja zunaj sfere vsakdanjega izkustva, ker je zahvaljujoč govorom, spisom in doprsnim kipom postal vsenavzoč, nepogrešljiv, vseveden, vsemogočen (Löhmann, 1990:8–11).

Tito je od leta 1941 do razkola s Stalinom 1948 pomenil avtoriteto vojskovodje in državnika kot državnega poglavarja, ki se je opirala na karizmo Stalina. Po letu 1948 se je Titova karizma osamosvojila in okreplil se je njegov kult partijskega in državniškega vodje, ki se je ohranil vse do leta 1980. Po njegovi smrti leta 1980 pa do razpada Jugoslavije leta 1991 je obstajal njegov posthumni ideološki in državniški kult.

I. "S TEBOJ SO NARODI VSTALI, IZ HLAPECV OB TEBI JUNAKI POSTALI!" - LIK JOSIPA BROZA V PESMIH O TITU V OBDOBJU 1941-1948

Zanimali sta me prvi stopnji Titovega kulta, še posebej podrobnejše in konkretnejše poteze njegovega lika, sprejetega med Jugoslovani v letih 1941–1948 v primerjavi z obdobjem, ki je sledilo po razkolu s Stalinom. V ta namen sem zbrala nekaj več kot sto pesmi¹ z motivom Tita iz posameznega obdobja, in sicer iz vseh nekdanjih republik in pokrajin. Poleg poezije so obstajali tudi drugi načini "umetniškega" izražanja o Titu, predvsem proza, fotografija, film, likovna umetnost, kiparstvo. Za poezijo sem se odločila zato, "ker v njej najdemo največ čustvene ekspresivnosti in zato tudi psihosemantične verodostojnosti" (Džrnazjan, 1990:1677). Kot trdi Džrnazjan, namreč kult kot tak nastaja predvsem zaradi podzavestnega učinkovanja razmeroma splošne konvencionalne prispodobe ali objekta spoštovanja. Po Barthesu je tudi pesniški jezik plen mita. Kljub temu, da se poezija kot semiološki sistem, ki bi bil rad reducirana na sistem bistva, upira mitu kot semiološkemu sistemu, ki bi rad prerasel v sistem dejstev, mu vseeno podlega. "Sam odpor naredi poezijo za idealni plen mita." (Barthes, 1979:254)

¹ Viri: Slovenski pionir, 3.6. 1945, Borec 32, 1980, št. 5, Tito u poeziji, ur. Husein Tahmišić 1972, Pjesme o Titu, 1983, Pevska vadnica, 1949, DZS in drugi.

Potemtakem pesniške slike in metafore ne izražajo zgolj subjektivnih stališč pesnika nasproti svetu in življenju, ki ga obdaja, temveč iz njih govori tudi tisti pravi pomen samega sveta za človeško življenje. S tega stališča ni nobenega dvoma o tem, da je pesniško videnje sveta zelo blizu mitskemu, da svet pesniške domišljije temelji na določenih mitskih elementih. Poznavanje pesniških slik in metafor je tako lahko temeljni pogoj za razumevanje čudežnih mitskih tvarin. Zato mi je analiza pesmi o Titu služila kot instrument, s katerim sem se poskušala čim bolj približati mitu o Titu oziroma njegovi vsebini.

Značaj gradiva je narekoval analizo besedila kot raziskovalno metodo. Najprej je bilo treba izbrati kategorije analize, tj. enote vsebine in jih nato kvantitativno obdelati. Kot prve so bile izbrane najrazličnejše kvalifikacije in pripisovane vsebinske lastnosti Josipa Broza ne glede na pripadnost različnim besednim vrstam, torej tropi. Te sem nato razvrstila v skupini glede na pripadnost samostalniški oziroma pridevniški besedni vrsti. V tretjo skupino pa sem uvrščala morebitne simbole. Nadaljnji korak je bilo združevanje posameznih kvalifikacij znotraj posameznih besednih skupin glede na semantični pomen v pomenske sklope (primer: poveljnik, komandant, vojskovodja, maršal sem združila v eno pomensko enoto tipa vojskovodja). Kvantifikacija rezultatov je bila izvedena z metodo štetja pogostnosti, sledilo je računanje standardnih vrednosti, standardnega odklona, razvrščanje po dominantnosti in računanje korelacije med posameznimi besednimi skupinami. Vseh kvalifikacij je bilo 565, pomenskih enot pa 84.

Moja hipoteza je bila naslednja: Tito je bil v obdobju 1941–1948 na območju Jugoslavije že močno prepoznavna osebnost, uveljavljen predvsem kot pogumen vojskovodja, ki je zvest svojemu ljudstvu. V ospredju je bila potemtakem njegova vojaška karizma poveljnika. Vendar se je glede na takratne zgodovinske okoliščine njegova racionalno zasnovana avtoriteta vojskovodje (manj državnika) še močno opirala na karizmo Stalina, zato o samostojnem kultu tukaj še ne moremo govoriti. Predpostavila sem, da se bo lik Tita izkristaliziral kot lik velikega vodje oziroma vojskovodje s temu primernimi osebnostnimi lastnostmi, kot so herojskost, pogum, srčnost, modrost, spretnost, strogost, pravičnost in požrtvovalnost.

Interpretacija rezultatov

V proučevanih pesmih imajo osrednje mesto med dominantnimi kvalifikacijami Josipa Broza Tita samostalniki *tovariš* (frekvenca 94/kar pomeni 16,6-odstotni delež vseh frekvenc), *vodja* (frekvenca 52, tj. 9,2 %), *vojskovodja* (frekvenca 51, tj. 9 %), kar kaže, da je Titov lik oziroma osebnost v pesmih tesno speta z njegovo družbenozgodovinsko vlogo, ki jo je imel v takratnih zgodovinskih okoliščinah, in nakazujeta na pravilnost hipoteze. V prvem planu so torej njegove družbene funkcije, medtem ko je kot individualizirana, v podrobnostih izdelana

pesniška oseba prikazan le izjemoma. Idejno sporočilo je jasno in naravnost monolitno: tovariš Tito je na čelu boja jugoslovanskih narodov proti okupatorju in za pravičnejši družbeni red. Predstavljen je kot nesporni vodja.

Predvsem je Tito tovariš, kar nakazuje na tovariški, prijateljski, ponekod celo intimni odnos do njega. Semantično polje besede "tovariš" lepo dopolnjujejo drugi elementi dominantnega in srednje dominantnega intervala: *ljubezen* (frekvenca 10, tj. 1,8%), *cvetje* (frekvenca 11, tj. 1,9%), *naš* (frekvenca 31, tj. 5,5%), *ljubljen* (frekvenca 19, tj. 3,4%), *mil* (frekvenca 11, tj. 1,9%), ki Titovemu liku dajejo razsežnosti njegove človeškosti oziroma humanosti. Tito je v pesmih *rumena rožica*, *bela*, *modra vijolica*, *rosno cvetje*, *milo jagnje*, *jagoda iz rose*, je *nežna ljubezen*. Opevan je kot *najlepše občutje* in *najmoralnejše ime*. Z njim se pogovarjajo reke in gozdovi; nebo je modro kot Titove oči. Je *naš ljubljeni*, v čemer se kaže velika predanost in zaupljivost v odnosu do njega, in *naroden* (ljudski). Nikoli se ne oddalji od svojega ljudstva, temveč se ves čas giblje med ljudmi kot njihov veliki prijatelj, celo družinski član, *oče* (frekvenca 10, tj. 1,6%).

Ta *topel*, *mil* in *nežen* človek je na drugi strani velik *vodja* (komunistov, mladine, skojevcev, celotnega naroda) in vojskovodja, kar kaže na dokaj realistično razmerje njegovega v pesmih upovedanega lika. *Vodji* oziroma *vojskovodji* primerna so semantična dopolnila iz srednje dominantnega intervala. Tito je *heroj* (*junak*), *mobilizator*, *borec* (*vojščak*), *velik*, *pravičen*, *pogumen*, *trden kot jeklo*. . . On je *pobratil*, *pomiril*, *zedinil* narode v boju proti okupatorju. Razumel je bolečino majhnih, *združil je njihove krike po svobodi*. Njegovi borci s ponosom umirajo zanj, ker je pravi heroj (ki se kaže v folklornih motivih kot jezdec na konju, kot sokol). Narod ga slavi in mu vzklika: /*Vsi smo Tvoji, daj, privij nas k sebi, mladi smo, neuki in nebogljivi, toda vemo, zate smo rojeni. Tvoji smo, po krvi in zavesti, ljubimo Te v sreči in bolesti* (Borec 32,1980, št. 5, str. 263) / *Oj hvala Ti, tovariš Tito, oj hvala, narodni heroj, ki rešil z borbo silovito iz suženjstva si narod svoj* (Mlada svoboda 1, 10. 6. 1945, str. 3) / *Tito! Ti ljudstvo v ljubezni združuješ! Tito! Naš veliki ljubljeni Tito!* (Mladina 3, 14.9. 1945, št.20, str.1) / *Ves narod iskreno mu čestita, kot molitev k nebu vzklika: Bog živi ga, Bog živi ga!* (Borec 32,1980, št.5, str.261–262)

V pesmih iz obdobja 1941–1948 je bil Tito predstavljen v dveh razsežnostih: kot *topel*, prijazen, celo *mil* voditelj, ki je blizu ljudem, na eni strani, in kot velik narodni junak, vojskovodja, ki je s svojo zvesto vojsko premagal veliko močnejšega sovražnika, na drugi. Obe izkristalizirani razsežnosti Titovega lika sta si na prvi pogled nasprotujoči, saj so na eni strani skoncentrirane izrazito moške, možate lastnosti, medtem ko gre na drugi strani za izrazito feminizirane poteze istega lika (*nežen*, *mil*, *ljubeč*). Vendar je znova na delu stari balkanski motiv vojaka, za katerega je značilna dvojna spolna identiteta. Balkanski vojak ima telo in srčnost moškega, vendar psiho, dušo dekleta. V značaju patriarhalnega balkanskega

bojevnika se tako združujeta vojaška aktivnost, neustrašnost v stiku s sovražnikom ter vzdržanost, včasih celo sramežljivost v družbi, še posebej ženski (Čolović, 1997:51). Drugo, dekliško plat lika balkanskega bojevnika, Čolović povezuje z vlogo, ki jo ima le-ta znotraj balkanskih vojaških mitskih zgodb. "To je vloga žrtve in ne vloga zmagovalca, ker bogovi zahtevajo kri nedolžne žrtve." (Čolović, 1997:52) To mešanico pogumnosti in vzdržanosti balkanskega vojščaka imenuje "herojsko sramežljivost". Patriarhalni balkanski bojevniki namreč prezirajo erotiko, ljubezen in odnos do žensk, ker zanj "moško" in "herojsko" pomeni kult boja, otrok, prednikov in skupnosti. Njegov negativni odnos do spolnosti, še posebej v vojni, naj bi po nekaterih trditvah izviralo iz mentalitete balkanskih kmetov, ki naj bi se (vse do današnjih dni) držali zapovedi o vzdržnosti, torej prepovedi prešuštva v vojni, ki jo je dal Bog Mojzesu in njegovemu narodu (Čolović, 1997:52).

Namen "dekliške duše" balkanskega vojaka kot metafore za spolno čistost in nepokvarjenost v mitu balkanskega vojaka pa je v resnici tisto, kar R. Barthes imenuje "motivirano formo" mita (Barthes, 1979:247). Pri tem izhaja iz mita kot čistega ideografskega sistema, v katerem so forme še vedno motivirane s pojmom, ki ga predstavljajo (glej Barthes, 1979). Na podlagi tega je tako mogoče sklepati, da mit o balkanskem vojaku prek njegove "dekliške duše", se pravi spolne osvobojenosti, motivira vojaka (od njega zahteva) posvečanje drugim, za kolektiv pomembnejšim aktivnostim, kot je na primer to bojevanje. Naslednja značilnost balkanskih vojakov po Čoloviću je, da so največkrat poimenovani kot "otroci Domovine" ali "sinovi Domovine", "naši otroci" ali "naši sinovi". Identiteta staršev je v zadnjih sintagmah torej le na videz nedefinirana, ker človeku vendarle daje slutiti, da gre za otroke in sinove le ene Matere Domovine. Vojaki so tako ljubljenci Matere Domovine (ne svojih bioloških mater), status njenih nedolžnih otrok pa dobijo prek obreda, ki je nasproten obredu spolne iniciacije dečkov (glej Čolović, 1997). Mit o balkanskem vojščaku potemtakem ustreza potrebam kolektiva, saj hkrati zagotavlja sprejemljiv red, legitimnost in stabilnost, ki je potrebna za njegov obstoj. V novih različicah se prenaša iz roda v rod in ustvarja nekakšno nepopisano družbeno tkivo, ki ne nazadnje vzpostavlja in ohranja določene institucionalizirane oblike.

Analiza pesmi je pokazala, da je Tito v obdobju med 1941. in 1948. v Jugoslaviji dejansko bil prepoznaven simbol s karizmo gverilca. Po drugi svetovni vojni je postal osvoboditelj, z njim naj bi se začelo novo srečno obdobje. Motivi iz rimske eshatologije (mučeništvo, pravičnost odrešitelja, odrešitev), ki jih je prevzelo krščanstvo, so dobili svoj zagon tudi znotraj modernega komunističnega političnega gibanja. Tradicionalno prisotni kult heroja je oživel v Titovi različici. Neutruden, žilav patriotski odpor različnim okupatorjem je ponovno oživel skupaj s herojskimi liki iz balkanske preteklosti v veličastnih podobah. Epsko upodobljeni

karizmatični elementi mučeništva, pravičnosti odrešitelja in odrešitve so se združili z legendami, ki so se pletle okoli pomembnih osebnosti narodove zgodovine (Gubec, Karadjordje, kralj Matjaž), kar je bilo v pretežno kmečki strukturi nove povojne uprave in vojske olajševalna okoliščina pri sprejemanju novega voditelja.

Leta 1945 je namreč za jugoslovansko socialistično upravo značilen velik pritok kmetov borcev, ki se dolgo niso mogli osvoboditi svoje tradicionalne mentalitete. Po končani vojni naj bi v Jugoslaviji s podeželja v mesta prišlo kar sedem milijonov kmečkega prebivalstva; velik del jih je zaradi lojalnosti oblasti (profesionalnost je bila na drugem mestu) zasedel vojaške in državne ustanove. Lojalnost sta dopolnjevali še komponenti borbenosti in naklonjenosti proti ideologiji ter vodji, kar je bilo tudi posledica nadaljevanja balkanske tradicije. V Jugoslaviji je bila tako vzpostavljena sicer nova uprava, vendar z izrazitimi patrimonialnimi konturami. Titovi borci so se po vojni prelevili v gospodarju zveste podanike, o njihovih pristojnostih pa je samovoljno odločal gospodar.

Maršalova funkcija je bila na začetku NOB izrazito mobilizatorska, kar je bilo glede na kaotične vojne razmere tudi logično. Iz vojne je izšel kot velik vojskovodja in strateg, kot priznani antifašistični voditelj. Po osvoboditvi je Tito kot simbol z že prevladujočo neideološko antifašistično karizmo znotraj države začel delovati izrazito združujoče oziroma integrativno, kot vezni člen. V njegovem liku so se združili vsi zmagoslavni boji, vse ofenzive proti sovražniku, postal je nosilec vloge velike zgodovinske osebnosti, ki ji je dano usodno krojiti tok zgodovine. Postal je pravzaprav nadideološki vsenarodni vodja. Najbolj mitizirani so bili v tem času prizori ranjenega Tita, ki so se iracionalno povezovali z vso prelito krvjo jugoslovanskih partizanov.

II. "TI SI NAM LUČ, SI NAŠA ZVEZDA" LIK JOSIPA BROZA V PESMIH O TITU V OBDOBJU 1948–1980

Obdobje od leta 1948. do 1980. je obdobje samostojnega bivanja Titovega kulta, v katerem je naglo zrasel tudi ugled Jugoslavije v svetu in ki ga nekateri imenujejo celo titoizem. Vse do konca vladavine je Tito ohranil tudi svojo "ljudskost": rad se je udeleževal mitingov, veliko je potoval po domovini in tujini. Kljub razkošnemu ceremonialu in luksuznemu življenju zato propagandnemu aparatu ni bilo težko Titove karizme uprizarjati kot karizmo široko sprejetega ljudskega tribuna. Njegova zmaga nad Stalinom je le še utrjevala vero v nepremagljivost vodje, ki je vedno s svojim ljudstvom. Ta ljudska komponenta Titove karizme se je tudi po letu 1950 izražala v sintagmi "tovariš Tito", s katero so ga najpogosteje ogovarjali tako ožji sodelavci kot ljudje s ceste. V njej pa se prav gotovo izraža izrazito neposreden ljudski odnos nasproti Brozu, ki je bil le redko naslovljen kot tovariš predsednik.

Po letu 1948 sta se Titova avtoriteta in karizma osamosvojili in se začeli krepiti. Na eni strani kot posledica povečanega propagandnega delovanja, ki se je začelo že po letu 1949 in ki je vidno iz naraščajočega števila objavljenih Titovih fotografij v tisku v primerjavi s prejšnjim obdobjem (Mojčič v Kuljić, 1998:314). Močno avtoriteto vodje je spodbujala tudi širša sistemska potreba po združujočem simbolu večnacionalne države. Že zelo kmalu so se namreč konflikti v partiji obarvali nacionalno. Njihovo čedalje pogostejše nastajanje pa je sprožalo potrebo po arbitraži močnega vodje. S tega stališča je imela Brozova avtoriteta povsem nadoseben in nadpartijski pomen, saj je na simbolični ravni pomenila suverenost nove republike. Tito je kot mednacionalni arbiter krepil svoj lastni kult in vtis o nena-domestljivosti. Poleg neizogibnosti notranje partijske arbitraže je v enakem obdobju naraščal tudi njegov sloves pomembnega zunanjepolitičnega simbola voditelja neuvrščenih držav. Kot ena izmed posledic antistalinističnega učinka je bila med drugim naklonjenost, ki jo je Zahod začel izražati do Tita. Titov razkol s Stalinom je bil pravzaprav trenutek dotlej največjega zanimanja Zahoda za Jugoslavijo. Titova avtoriteta mu je namreč služila za nekakšno protiutež Stalinovi karizmi. Obenem je bila ustvarjena pomembna podlaga za nadaljnje širjenje Titovega ugleda v svetu in ugleda politike neuvrščenosti konec 60. let, ko je bil na mednarodni politični sceni že močno prepoznavna osebnost. Titovo ugled v svetu je večje uporabljal partijski propagandni aparat pri krepitvi avtoritete partije in vodje v domovini. Relativno velik in hitro pridobljen mednarodni ugled jugoslovanskega maršala je državo ščitil pred zunanjimi pritiski, varoval je možnosti gospodarskega sodelovanja, deprovincializacijo države, kadrovske uprave pa zagotavljal monopolni položaj pri vodenju notranje politike.

Aktivna zunajblokovska politika (pogosta potovanja in mednarodna srečanja in konference) mu je prinesla značaj velikega mirotvorca in borca za enakopravnost zatiranih narodov predvsem iz nerazvitega sveta. Opiranje Jugoslavije na tretji svet v okviru nove zunanje politike je prej dokaj neznani balkanski državi na svojevrsten način odprlo pot v svet, čeprav sam razvoj ni tekkel v smeri najbolj razvitih svetovnih središč. Prek politike neuvrščenih, znotraj katere je Jugoslavija hitro pokazala svoje ambicije po vodilni vlogi zunajblokovskih držav, ji je po eni strani uspelo prestopiti balkanski provincializem in se prebiti v svet. Vodilna vloga v gibanju neuvrščenih je občasno krepila njen neodvisni zunanjepolitični položaj v odnosu do obeh blokov. Titovo ime je pomenilo bilo prepoznavni simbol te politike, enako ugleden tako v komunističnem kot nekomunističnem svetu. V 60. letih je jugoslovanski voditelj prenehal biti plebejski partijski vodja z ugle-dom gverilskega antifašista in upornega antistalinista in postal izkušeni potujoči državnik s spremstvom in španskim protokolom. Poleg velikega Titovega mednarodnega ugleda na ravni svetovnega državnika, je k njegovi popularnosti

doma pripomogel še gospodarski napredek, ki je pripomogel k višanju osebnemu standardu jugoslovanskih državljanov. To pa je pri njih še dodatno krepilo pozitivno naravnost do vodje.

H krepitvi Titove karizme je svoje prispevala tudi ideologija ekskluzivnega jugoslovanskega samoupravljanja na čelu s partijo in vodjo. Samoupravljanje je v Jugoslaviji veljalo za najvišjo stopnjo demokracije in za jugoslovansko pot v socializem. Tudi v svetu je zbudilo veliko zanimanja. Vendar pa se je samoupravljalni sistem v jugoslovanskem okolju sprevrgel v nesamoupravni sistem samoupravljanja, tj. formalističnega samoupravljanja, ki je služilo le kot fasada. Vsekakor pa je bil mit o samoupravljanju nova zelo pomembna sestavina Titove karizme.

V 60. letih je Titova karizma na eni strani uživala spontano množično podporo, kar med drugim dokazuje vsakdanji odnos večine prebivalstva do njega. Ta je spominjal na eno samo zvedavo, pristrčno in vzhičeno občudovanje fizično markantnega in vedno elegantnega maršala – človeka, ki je izšel iz naroda, s preprosto retoriko, vendar s pridihom imenitnosti in vzvišenosti. Ljudje so ga doživljali kot predsednika z igralskim šarmom, ki potuje po svetu in domovini in se smehlja, praznje oblečen, z ženo ali obkrožen s pionirji, delavci, mladinci... Njegove ohrabrujoče in bodrilne besede in spodbude pionirjem, mladini in delavcem na prvomajskih proslavah in paradah, na partijskih kongresih in na različnih obiskih so zbujali praznično razpoloženje. Vsakdanji odnos povprečnega človeka do predsednika je bil prežet s spontanim občudovanjem in pristrčnostjo. V drugi polovici 60. letih je deloval še bolj neposredno, kot dobrodušni dedek, ki svetuje okrog njega razkropljeni mladini. Jugoslovansko ljudstvo je bilo v tem času med drugim opito z delovnimi uspehi domovine in s slavo svojega voditelja na poteh miru, kar je režim na drugi strani večje izrabljal kot instrument svoje politike in utrjevanja Titovega kulta. Nove in stare mite je ljudstvo najlaže konzumiralo skozi sistem formalnega izobraževanja in medije. Posebna pozornost je bila posvečena mladini, ki je ob sprejemu v Pionirsko organizacijo (in ob vstopu v šolski sistem) prvič slovesna prisegla pred obličjem domovine. Ta kolektivna iniciacija je pomenila predstavljala uvod v indoktrinacijo. Titovo otroštvo, revolucionarno delo in politična aktivnost so bile večne teme pisnih nalog v osnovnih in srednjih šolah, zaključnih del v političnih šolah različnih stopenj ter referatov ob partijskih in državnih jubilejih. Večina prebivalstva te ideologizacije ni doživljala kot prisilno, kot manipulacijo, ker je bila vera v vodjo neomajna.

Vse to se je nekoliko spremenilo ob koncu 60. let in pozneje, ko sta z naraščajočo krizo pri ljudeh slabela žar in elan iz petdesetih, evforična vera v skupnost, bratstvo in enotnost in v boljši jutri. Kuljić ugotavlja, da je obdobje prazničnega zanosa z vodjo trajalo nekje do sredine 60. let, ko je hitrega in brezhibno oblečenega sedemdesetletnika zamenjal utrujeni in zaskrbljeni, ostareli, vendar še

naprej energični vodja. Ostareli vodja je težko skrival svoj konservativizem. Deloval je veliko manj optimistično (ne več kot nasmejan igralec, temveč kot zaskrbljen starš), vendar še naprej trdno prepričan v izbrano pot razvoja jugoslovanske države (Kuljić, 1998:320). Titova karizma je vse do njegovega konca sicer ostala pri ljudeh neprekosljiva, vendar se je očitno skozi čas tudi spreminjala tako po vsebini kot po obsegu. Ključne razrednoosvobodilne komponente karizme so se v času tridesetletne vladavine modificirale in se prilagodile duhu časa.

Glede na to, da se je Titova karizma skozi čas njegove vladavine spreminjala, me je tu zanimalo, kakšen je bil lik Josipa Broza v pesmih v obdobju od leta 1948 do 1980 v primerjavi z obdobjem 1941-1948. Hipoteza je bila naslednja: Tito je v tem obdobju iz prepoznavnega simbola vojskovodje osvoboditelja, ki je bil do leta 1948 v senci velikega ruskega brata, v Jugoslaviji prerasel v čisto pristen objekt spoštovanja oziroma celo v predmet religioznega občudovanja.

Interpretacija rezultatov

Na prvem mestu med dominantnimi kvalifikacijami Titove osebnosti je enota tipa *ljubljen (drag)* – (frekvenca 42, tj. 6,3%) , na drugem mestu je pomenska enota tipa *svetloba (luč, sonce)* – (frekvenca 34, tj. 5,1%) in na tretjem *vodja* – (frekvenca 32, tj. 4,8%). Odnos “malih ljudi” do Tita se v pesmih izraža kot izrazito emocionalen, ljubeč in slavilen. Ljudstvo mu vseskozi vzklika, čestita, obljublja in izpoveduje ljubezen: “Še stokrat: Partija in Tito, Partija in Tito! Minut deset! Še več!”. Tito je predstavljen kot ljubljenec celotnega naroda, njihov izbranec, nekdo, po katerem naj bi ljudstvo hrepenelo v težkih časih. Tito naj bi prišel kot rešitelj, združil je narode (“Tito, ki šest je src tesno povezal v eno”), jih osvobodil in nato zavladal z očetovskimi krepostmi (“Kdo je, ki ta meč je dvignil, kakor blisk je k nam prišvignil, dom nam rešil zmagovito? Kdo? Naš očka, maršal Tito!”). V pesmih se razodeva kot “prerok”, ki je izpolnil, kar je ljudstvu obljubil (“...još niko do sada nije takav bio”)². Zaradi slavne preteklosti mu ljudstvo še naprej zvesto sledi na poti v svetlo prihodnost. Tito v pesmih ostaja *naš slavni ljubljeni vodja*. Pozornost v pesmih zbuja presenetljiva podobnost navedenih kvalifikacij s tradicionalno-zgodovinskimi oblikami poveličevanja srednjeveških monarhov. Na vrhu hierarhije je močan Gospodar (“svetel Vladar”), ki ima brezmejno oblast. Pod njim je množica podanikov, ki delajo zanj in mu z vdanostjo in občudovanjem podeljujejo oblast. Za morebitno zlo so krivi drugi.

“Pevci” voditelja Tita opisujejo kot Velikega Človeka (“TITO. Možda, pre svega, znači: čovek.”; *On je borec, On je vodja, drag sopotnik in človek.*”; “Prišel je človek...”; *I u nama je taj čovek...*). Ta Veliki Človek je v pesmih nosilec opti-

² Nekateri citati so zaradi večje avtenticnosti navedeni v izvirniku.

malnih človeških lastnosti, poleg odprtega uma in čistega srca ga odlikujejo še pogumnost, trdnost, ljubeznivost in velika milina (*“Ob njegovem rojstvu so vile stale, prva Mu dala je poguma, druga pa modrosti, tretja telesne je jakosti”*). Opevan je kot velik humanist (*“borec za srečo ljudi”*), sočuten in ljubeč tovariš v sreči in stiski ter brat in prijatelj vseh ljudi (*“naš večiti drug”*). Je zaščitniški oče in mati, ki premore nežnosti za vse svoje otroke, torej starš (*“Tito nam majka i drug! Tito nam otac i brat!”*). Njegovi osebnosti so pripisani atributi, ki ga postavljajo na mesto prvega med enakimi (*“...jedan je od nas samo nesebičnije opterežen zajedničkom sudbinom, jedan je od nas samo hrabriji...”*; *“Prvi si na čelu ognjišča”*;). Ljubljeni Vodja je v pesmih predstavljen kot vsemogočnej, kot človek z nadnaravnimi sposobnostmi, ki ljudstvu sproti uresničuje sanje. (*“...obenem pa sanje o sreči sproti nam uresničuje”*).

“Titova armada” (kot njegova podaljšana roka) je opevana kot tista, ki nenehno bedi nad domovino, varuje in ščiti, “da je varen vsak korak”. Tito je v pesmih predstavljen kot odgovor na potrebo oziroma željo ljudstva po prijatelju, varuhu, učitelju in vodniku, njena izpolnitev v eni sami osebi (*“iz nas je izšel”*; *“iz mnogih želja se rodil”*).

Nekatere osebnostne vplive Josipa Broza iz prvega obdobja so v pesmih iz poznejšega obdobja stopnjevane: njegova med vojno opevana bistrost in inteligentnost sta pozneje na primer prerasli v modrost: Tito ni več samo dober strateg in sposoben vojskovodja, temveč je v očeh svojih častilcev postal nezmotljiv modrec, učitelj in vodnik, ki vodi ljudstvo s svojim “svetlim zgledom” (*“In on je vodil in vedel, kod prava cesta pelja.”*; *“To čelo modrostno vedelo je, kaj ukazuje”*). Maršal je v očeh pesnikov nezmotljiv, zato mu ni treba poslušati, poklican je, da pridiga, uči, diktira, ukazuje, vodi: *“... spet smo se zbrali in rekli: “Tito, vodi nas ti!”...”*.

V pesmih iz obdobja po razkolu s Stalinom je karizma Josipa Broza očitno pridobila tudi mesijanske elemente. Pravzaprav odnos ljudstva do Tita v številnih pesmih spominja na zelo osebni odnos z vstalim, živim Odrešenikom, ki vodi svoje ljudstvo v Novi čas, v novo Zlato Dobo (*“Svi žele da vide, svi žele da prate Velikog sina zemlje-slobode”*). Tito je posvečenec jugoslovanskega osvobodilnega boja in utemeljitelj nove dobe (*“Titove epohe”*). Razglaša in prinaša mir ter pravičnost, je vir ljubezni in upanja (*“Ti si naš up, ljubezen naša, ob tebi strah, obup ugaša.”*). Njegov nauk v pesmih napaja milijone src, njegove besede imajo čudežno moč, celijo rane in poživljajo duha (*“Narod ob besedah tvojih vstaja!”*; *“...daj, ukazuj, besedo reci, da bo vzplamtela slednja duša!”*; *...beseda tvoja opojnejša od maka*; *“...od svake Titove riječi jedna će rana i jedan će grob da zaliječi.”*). V pesmih ljudstvo želi, da mu govori On, ki je kot Oče, ljubeč do vseh. Ljubezen in dobrota mu vreta iz srca in hranita množice. Povsod, kjer je On, se imajo ljudje radi in mu srečni prepevajo v slavo in čast. Ob njem se počutijo varne in zaščitene, ker njegove “slave visokost” zlomi vse sovražnike, da se v strahu razbeže. Čeprav

Tito v pesmih ni neposredno opisan kot religiozni voditelj, se v pesmih kaže kot tak: prišel je, da bi svojemu ljudstvu oznanil novo brezkonfliktno dobo: "*Jer riječ Tvoja znači mir/ budućnost boljo/ vedro nebo, zoru ...*".

Maršalova ljudskost, neločljivost od naroda, značilna za pesmi iz prvega obdobja, je v pesmih iz poznejšega obdobja še bolj poudarjena. Tito ni več voditelj, ki mu ljudstvo pokorno sledi in laska, temveč se je zlil z množicami in postal del ljudstva. V njegovem imenu sta se jaz in ti združila v mi ("*Tito, to sem jaz. Tito, to si ti.*"). Maršalovo srce je postalo del srca slehernega posameznika ("*... ker je v srcih naših del njegovega srca.*"; *V enem smo si vsi gotovi: "Tito naš je, mi njegovi!"*; "*Mi smo Titovi, Tito je naš*"; "*I meflu nama je, i u nama je taj čovek ...*"). Tito je tudi v pesmih predstavljen kot ključni element (osnova) enotnosti ljudstva. Postal je vsenavzoč ("*...samo se, djeco, igrajte, svud je oko vas Tito.*"), vsepovsod prisoten kot duh, ki ima zmožnost, da nevidno prodre v vse, kar je in obstaja: "*O Titu mi priča svaki kamen/pesak i potok/ sva rečna korita/od priče o Titu njišu se žita ...*". V pesmih je Tito predstavljen, kot da je v vsem in da vse obstaja v njem: je kot Eno Življenje, v katerem se zrcali celoten kozmos in ki se hkrati izraža skozi vsak najmanjši vidik stvarstva, skozi nešteto oblik in načinov. Maršal presega preteklost, sedanjost in prihodnost ter sega v večnost: "*Iz nas je došao/Da sa večnošču porazgovara/Da nam je približi...*" Tito v pesmih predstavlja vez ljudstva z večnostjo, pravzaprav je ljudstvo večno zaradi njegovega imena in dejanj.

Voditelj Tito je manifestacija svetlobe, "*prihaja iz svetlobe in v svetlobo se vrača*". Je bleščeč in sijoč, prikazan kot vir svetlobe (sonce, ogenj, luč, zvezda). In če je Tito svetloba, potem je brez njega naokoli tema, velik nič. Brez njegove svetlobe vejeta hlad in mraz, kajti tam, kjer ni svetlobe, tudi toplote ni. Tito je potemtakem v teh slavnih pesmih pogoj preživetja, ker osvetljuje in oddaja toploto. Podoben simbolični pomen ima v pesmih še sintagma "srce domovine" ("*On je veliko srce naroda*"). Tito je luč, ki osvetljuje pot v srečno prihodnost ("*Titovska svetloba visoko nad nami jasno začrtuje pot*"; "*Ti si nam luč, si naša zvezda, ki razsvetljuje pota mračna, ki sveti v najbolj skrita gnezda.*"). Pesniki ga opevajo tudi kot *baklo novega veka, svetilnik, duha svetlobe, ki lomi kosti mraku...*

Kot je mogoče sklepati iz analize pesmi, je podoba maršala v pesmih, nastalih po letu 1948, do skrajnosti idealizirana podoba posameznika, ki so ga pesniki povzdignili nad povprečno človeško raven. V tem času je Tito izgubil lastnosti navadnega človeka, postal je "glasnik svetle prihodnosti", ki je svoje ljudstvo poklical iz teme v svojo "čudovito" svetlobo. Njegov lik je torej postopoma prevzel božanske lastnosti, kot so vseprisotnost, večnost, vsemogočnost. Pravzaprav je On pot, resnica in življenje.³ Tito ni več prvi med enakimi, temveč prvi nad

³ Analogija z vrstico iz Janezovega evangelija 14,6: "Jaz sem pot, resnica in življenje."

enakimi (*“Orle nad svim orlovima!”*....). Ustvarjalci teh pesmi pišejo, kako ga množice poslušajo, na milijone rok mu v pesmih ploska, ko govori On, na milijone src radostno bije ob njegovih besedah, ker govori On. Vsebina njegovih govorov je pravzaprav nepomembna. Tito je v pesmih *junak pravljice, svetle legende*, ki bo živela še mnoga leta, *“saj je nam vsem draga in sveta...”*.

Pri primerjavi Titovega lika, dobljenega iz analize pesmi iz obdobja 1941–1948 s tistim iz kasnejšega obdobja 1948–1980 obstaja bistvena razlika, vidna v drugačnosti navedenih kvalifikacij in njihovi pogostosti, ki opredeljujejo lik v pesmih. Lik Tita iz prvega obdobja je lik velikega in pogumnega vojskovodje (maršala), ki je zbral ljudstvo okoli sebe in pregnal sovražnika iz domovine. Ljudstvo mu ostaja hvaležno in vdano še naprej, tako kot on ostaja zvest ljudstvu. *“Vojskovodja (maršal) Tito je naš ljubljeni vodja”* s junaško preteklostjo, ki ga je promovirala in potrdila kot izbranca (ljubljenca) svojega naroda. Titov lik iz kasnejšega obdobja je izgubil velik del svoje prej očitno izpostavljene gverilske karizme. Vojaško-osvoboditeljska komponenta njegovega lika v pesmih je sicer bila vseskozi prisotna, vendar pa je v drugem obdobju oslABLJENA. Brozov lik je namreč iz velikega vojskovodje prerasel v bleščečega voditelja, ki mu je ljudstvo ritualno laskalo. Njegova vloga nadideološkega vsenarodnega, torej nadnacionalnega voditelja, je očitno vzdržala vse do konca njegove vladavine. Njegova karizma, ki je bila do leta 1948 sicer v senci Stalinove, pa se je v tem, drugem obdobju osamosvojila in prevzela določene mesijanske elemente.

Tito je bil pravzaprav na podlagi vere svojih občudovalcev postavljen na piedestal, pobožanjen kot človeški posameznik (*“Čeravno ni to isti Bog, ki mi na pot ga ob slovesu je mati dala, pa vendar isti je. ...”*). Kot je moč razbrati iz analize pesmi, je Tito s psihološkega stališča množici začel postajati nadomestek za boga, kralja in gospodarja. Očitno je v svoji odrešenjski vlogi kljub diktiranemu ateizmu z lahkoto nadomestil nebeškega vsemogočnega. Jaz je postalo nič, mi je postalo vse. Posameznik, ki je bil izven sfere “mi” je ostal brezobličan, postal je nič. Moralno je postalo vse, kar se je dogajalo v imenu množic. Svetel voditelj množic, govorijo pesmi, pa je bil Tito.

SKLEP

Džrnazjan prav v tej veri v Velikega Vodjo vidi vire pristnega človeškega klečeplastva, ki ohranja neki kult. Po njegovem namreč dejstvo, da človek sprejme brezpogojno vladavino in premoč nekega človeka ter s tem prizna svojo podrejenost in suženjstvo, prinaša tudi prednosti. *“Če namreč posameznik v svojem razvoju ni dosegel ravni osebnosti, mu to “suženjstvo” daje občutek psihološkega udobja, varnosti, neodgovornosti in notranjega miru”* (Džrnazjan,

1990:1679). Človek je osvobojen bremena odgovornosti za socialne in etične odločitve. "Na vrhu" je voditelj in njegovi ljudje, ki so pametnejši in zato odločajo o vsem in za vsakogar. Pri tem se postavlja vprašanje, kako deluje mehanizem kulta v primerih neizogibnih negativnih pojavov v sistemu, ki je razglašen in velja za najboljšega. Na to vprašanje Džrnazjan najde odgovor v samem človeku, "ki se znotraj močnega vrtinca skupinskega mišljenja odpove, da bi videl tisto, kar je očitno. Noče videti, ker to nasprotuje formiranemu in propagandnemu liku, sicer pa, tudi če hoče, tega ne zmore – vse opravičuje s sklicevanjem na zapletenost notranjih razmer, vohune, neizbežnost napak, neizprosnost, češ *kjer se dela, se tudi greši*" (Džrnazjan, 1990:1679). Tako je torej ponovno zagotovljena suženjska kognitivna harmonija.

Na vprašanje, zakaj podložniki subjekti vztrajajo v sužnosti, odgovarja tudi La Beotie, ki pravi, da jih k takemu obnašanju sili "neka zagata želje": "Svoboda je edina stvar, ki si je ljudje ne želijo, in to, kot se zdi, zaradi enega samega razloga: če bi si jo zaželeli, bi jo imeli." (La Beotie v Žižek, 1982:75) Šlo naj bi torej za človekovo nezavedno željo, da se otrese svobode, da pobegne od nje pod okrilje neke avtoritete, da v njeni moči najde svojo izgubljeno energijo, pomembnost svojega obstajanja, varnost. E. Fromm vir te nezavedne želje vidi v človeku lastnem procesu odtujevanja od sveta. Ta svet je neprimerljivo močnejši od posameznika in v njem ustvarja občutek nemoči in tesnobe. "Dokler je nekdo integralni del sveta, v njem ni občutka strahu. Ko pa postane individuum, ostane sam, soočen s številnimi nevarnostmi in premočnimi aspekti sveta." (Fromm, 1964:11) Posledično se v človeku aktivirajo novi impulzi, ki ga silijo k opuščanju svoje individualnosti, torej k ponovni stopitvi s svetom okoli njega. Kadar posameznik podleže svoji iracionalni potrebi po odvisnosti, ga ta odvisnost v masi vrne na raven nemočnega otroka, ki mu zadošča že to, da ga nekdo nahrani, poboža ali kaznuje (Brajša, 1978: 177).

Podobno psihoanalitično razlago delovanja kulta ponuja S. Žižek, ki pravi, da je "skrivnost Gospodarja "to, kar je v Gospodarju več kot Gospodar", tisti neujemljivi X, ki mu podeljuje karizmatično avreolo, je zgolj sprevrnjena podoba "navade", simbolnega rituala podložnikov" (Žižek, 1982:75). Žižek razume klasičnega, predmeščanskega Gospodarja kot "sublimno telo" individua, ki uteleša oblast. Zanj velja, da ima "telo v telesu", kar pomeni, da poleg minljivega, pokvarljivega telesa, podvrženega krogu rojevanja in razkrajanja, poseduje še drugo telo, ki je izvzeto temu krožnemu toku. Ta del Gospodarjevega telesa je pravzaprav "sprevrnjeni—fetišizirani učinek ravnanja samih podložnikov – s tem ko se podložniki do Gospodarja obnašajo kot do Gospodarja, ga naredijo Gospodarja (Žižek, 1982). Način, kako bi se znebili Gospodarja, je potem zelo preprost: zadošča, da se do njega ne obnašamo kot do Gospodarja, da se ta spremeni v povprečnega posameznika.

Osebnost Josipa Broza Tita je v pesmih za njegove častilce dejansko pomenila neko vrednost, ki je bila konstituirana v sami predstavi o jugoslovanski družbi in ki je bila hkrati ena izmed osnov obstajanja te države. Mit namreč sama dejstva pretvarja v vrednosti, da bi si tako preskrbel čim daljšo legitimnost (Slavujević, 1986:37). Mitizirano figuro Tita je ljudstvo doživljalo kot najvišjo resnico, pri tem se sploh ni zavedalo, da je bila njihova resnica v resnici to, kar so verjeli. To pa kaže na to, kako pomembna je iracionalna narava mitskih predstav, o katerih E. Cassirer trdi, da so z drugo besedo emocije, skonstruirane v določeni predstavi (Cassirer, 1971:167). Mit je prepojen z vrednostnimi vsebinami, njegov realni substrat pa, če izhajam iz Cassirerja, sestavljajo občutki, ne misli. Njegova funkcija se kaže tako v vzpostavljanju neke življenjske skupnosti (občestva), v utrjevanju občutkov enotnosti in solidarnosti med pripadniki tega občestva in ne v uveljavljanju in razvijanju objektivnih spoznanj o svetu, ki nas obdaja, torej v ločevanju resnice od prividov.

LITERATURA

- Barthes, Roland (1979): *Književnost, mitologija, semiologija*, Nolit, Beograd.
- Brajša, Pavao (1978): *Splošna psihodinamika samoupravnega vedenja*, Delavska enotnost, Ljubljana.
- Cassirer, Ernst (1972): *Mit i jezik*, Tribina mladih, Novi Sad.
- Cassirer, Ernst (1972): *Mit o državi*, Nolit, Beograd.
- Čolović, Ivan (1997): *Politika simbola – ogledi o političkoj antropologiji*, Radio B92, Beograd.
- Žavoški, Kosta (1990): *Tito – tehnologija vlasti*, Dosje, Beograd.
- Dedijer, Vladimir (1981): *Novi prilozhi za biografiju Josipa Broza Tita 2*, GRO "Liburnija" & IKRO, Reka.
- Girardet, Raoul (2000): *Politički mitovi i mitologije*, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Kuljić, Todor (1998): *Tito-sociološkoistorijska studija-*, Institut za političke studije, Beograd.
- Ćuric, Mihailo (1989): *Mit, nauka, ideologija*, Izdavačko-grafički zavod, Beograd.
- Fromm, Erich (1964): *Bekstvo od slobode*, Nolit, Beograd.
- Löhhmann, Reinhard (1990): *Der Stalinmythos – Studien zur Sozialgeschichte des Personenkultes in der Sowjetunion (1929–1935)*, Lit.Verlage, Münster.
- Slavujević, Zoran (1986): *Savremeni politički mit*, Radnička štampa, Beograd.
- Weber, Max (1976): *Privreda i društvo I, II*, Prosveta, Beograd.
- Đernazjan, L.N. (1990): *Kult in klečeplastvo*, Nova revija, Ljubljana, št.103, str. 1674–1679.
- Mojzes, Paul (1995): *Mitski element, časopis za kritiko znanosti*, let.XXIII, 1995, št.176, str.21 Đ 27.
- Žižek, Slavoj (1987): *Jezik, ideologija, Slovenci*, Delavska enotnost, Ljubljana